

**ARHIVSKA GRADJA O ISTRI ZA RAZDOBLJE 1918—1943.
U ARHIVU JUGOSLAVIJE**

Na osnovu pregleda obaveštajnih sredstava (inventara, popisa i sl.) o gradji koju poseduje Arhiv Jugoslavije došlo se odmah do zaključka da ne raspoložemo sa obimnijom gradjom o Istri izmedju dva svetska rata. Većim delom su to pojedinačna dokumenta te nema većih celina na tu temu. Ipak, nastojali smo, i sa našim skromnim doprinosom ovom naučnom skupu obeležiti 30-godišnjicu sjedinjenja Istre s maticom zemljom.

S obzirom da se gradja o Istri nalazi u nekoliko fondova smatram da će biti preglednije da je iznosim u okviru svakog pojedinog fonda.

Fond Ministarstva prosvete — 66 (Poverljivi deo)

Ovaj fond raspolaze sa (najvećom količinom gradje) o Istri. To su većim delom razni izveštaji koji se odnose na proitalijansku delatnost, na postupak sa našim življem i inteligencijom, njenu emigraciju i zapošljavanje u KJ. Gradja se odnosi na razdoblje od 1921—1940. Fond je sredjen i inventarisan, te pristupačan istraživačima.

Fascikla — 1, arhivska jedinica — 1

1. Ministarstvo unutrašnjih poslova KJ dostavlja Ministarstvu prosvete izveštaj o ponašanju italijanskih vlasti prema Istranima: o zabrani upotrebe hrvatskog jezika u školi i crkvi, o zatvaranju hrvatskih škola u Poreču i zapadnoj Istri, o kažnjavanju novčanom kaznom pa i zatvorom roditelja koji ne šalju decu u školu, o otpuštanju iz službe činovnika i učitelja zadojenih slavenskim duhom.

Ove podatke Ministarstvo unutrašnjih poslova dobilo je od Komesarijata pogranične policije u Kastvu, odnosno od begunca iz Kotara Poreč a potiču iz 1921. godine.

2. Nekoliko dokumenata o stanju školstva naših manjina u Italiji (Istra, Gorička, Trst) prema podacima iz meseca jula 1921. Materijali su dobijeni od strane Ministarstva socijalne politike a u svrhu sklapanja kulturne konvencije sa Italijom u skladu sa članom 8. Rapalskog ugovora). Ovi akti daju statističke podatke o zatvorenim osnovnim i srednjim školama ili poitalijančanim, upozoravaju da u Istri nema više nijedne srednje škole sa našim nastavnim jezikom te o rušenju narodnih domova, tiskara i rasterivanju društava.

3. Sa područja Rijeke iz 1922. odnosi se izveštaj dobijen od Ministarstva unutrašnjih poslova (izvor: Predstojništvo kraljevske kotarske ispostave u Kastvu) o započetoj akciji Fašističke partije — Kantrida na uvođenju italijanskog jezika u školama i odnarodjavanju naše dece na ri-

ječkom području. Vršiti se pritisak na naše vaspitno osoblje da svakodnevno podučava naš jezik te se pod vidom humanitarne pomoći siromašnim djacima vrši onarodnjivanje — akt »Fascia di Cantrida« preveđen u izveštaju. Na kraju se kaže da se savetuje nastavnicima da budu oportunisti do rešenja riječkog pitanja.

Fascikla — 1, arhivska jedinica — 3

1. Nalazi se oko desetak molbi za nameštenje u Jugoslaviji učitelja sa italijanske teritorije (Istre i Julijske krajine) koji su prešli na teritoriju KJ. Uz molbe su priloženi i personalni dokumenti i razna svedočanstva. Molbe su dobijene od Ministarstva inostranih poslova a odnose se na 1931. godinu.

2. Ministarstvo vojske i pomorice i Ministarstvo inostranih poslova šalje više pisama i molbi za zaposlenje kao i pritužbi napisanih od strane istarskih izbeglica u kojima se žale na nepravdu učinjenu istarskim emigrantima — učiteljima zbog toga što se ne primaju u stalnu službu već samo privremenu, iako su mnogi proveli i po 10 godina u službi KJ. Ovi akti potiču iz 1935. i 1937. godine.

3. Na istu temu imamo dokumenat koji upućuje Ministarstvo inostranih poslova (dobijenog od Kraljevskog Generalnog konzulata u Trstu) u kojemu se upozorava na štetnost odluke Ministarstva prosvete od 26. II 1937. po kojoj svi kontraktualni učitelji bez svršene jugoslavenske državne učiteljske škole treba da ostanu bez službe.

4. Ministarstvo inostranih poslova upućuje izveštaje Kraljevskog Generalnog konzulata u Trstu (1932), Generalnog konzulata u Rijeci (1936) i Kraljevskog poslanstva u Rimu (1934) o akcijama na onarodnjavanju našeg življa u Istri i Julijskoj krajini preko italijanskih škola i nacionalističkih italijanskih društava Italia redenta i Dante Alighieri.

Fascikla — 56, arhivska jedinica 136

1. Nalazi se oko desetak molbi dobijenih od Ministarstva inostranih poslova u kojima učitelji iz Istre traže službu u KJ jer im je onemogućen dalji boravak u Italiji. Molbe potiču iz 1926. i 1927.

2. Ministarstvo unutrašnjih poslova šalje izveštaje velikog župana Ljubljanske oblasti o našoj manjini u Istri: o zabrani radnicima iz sreza Kastav (Bačići) da pale vapno u krajevima koji su potpali pod Italiju, o dekretu koji italijanskim administrativnim vlastima daje ovlašćenje da mogu svakom stranom državljaninu koji ima u pograničnoj zoni od 30 km neku industriju, trgovinu i sl., oduzeti obrtne listove i dozvole, o otpuštanju policajaca iz riječke policije s motivacijom da se ne smatraju sposobnim za asimilaciju, te o nameri da se podeli opština Matulje što bi dovelo do toga da bi opština dobila italijanskog predsednika (podesta) kao dalji korak u politici denacionalizacije. Podaci su dobijeni od sreskog poglavara u Kastvu a potiču iz 1926.

3. Dva dokumenta iz 1926, dobijena preko Ministarstva unutrašnjih poslova od komesara Pogranične železničke i parobrodarske policije na Sušaku, o šikaniranju italijanskih policijskih vlasti učitelja naše narodnosti u Istri i Goričkoj s namerom da ih početkom sledeće školske godine otpuste iz državne službe (oko 150) s motivacijom da nisu zadojeni italijanskim fašističkim nacionalnim osećanjima. Neke su i pohapsili zbog »propagiranja antidržavne i redentističke politike u našu korist«, te razjurili Savez slavenskih učiteljskih udruženja.

4. Predstavka Školskog vijeća za Julijsku krajinu dobijena preko Ministarstva inostranih poslova u kojoj se moli da se otklone sadašnje teškoće oko dobijanja službe u Jugoslaviji učiteljima proteranim iz Italije ili izbeglicama jer je donesen propis da, ako nisu naši državljani, nemogu biti zaposleni ni kontraktualno. Dokumentat je iz 1926.

5. Generalni konzulat u Trstu upućuje molbu Društva svetog Mohora za Istru koji traži pomoć za izdavanje četiri knjižice sa patriotskom i kulturno-prosvetnom sadržinom, na taj način da im se otkupi 2000 knjiga čemu je bilo i udovoljeno. Akt je iz 1926.

6. Tri dokumenta iz 1927. i 1928. Kraljevskog Generalnog konzulata u Trstu dobijena preko Ministarstva inostranih poslova: upozorava na članak ljubljanskog Narodnog dnevnika koji navodi imena naših učitelja iz Italije primljenih u službu od strane Ministarskog saveta što bi moglo da škodi tim ljudima jer se još nalaze u Italiji, o stanju našeg učiteljstva u Julijskoj krajini o njihovom premeštanju u najjudaljenije krajeve Italije, te se moli da se organizuje njihov prelaz u Jugoslaviju. Radi se većinom o Slovencima, budući da je hrvatsko učiteljstvo iz Istre skoro potpuno likvidirano još pre 4—5 godina.

7. Tri dokumenta dobijena preko velikog župana Primorsko-Krajiške oblasti u Karlovcu od sreskog poglavara u Kastvu o italijanizaciji prezimena u Goričkoj, Istri, Trstu, Rijeci i Zadru i pritisku na nastavnike da utiču u tom pravcu na djake i njihove roditelje. Ovi izveštaji potiču iz 1929.

Fascikla — 78, arhivska jedinica — 217

Ministarstvo prosvete KJ upućuje rektoru Zagrebačkog univerziteta novčane uputnice za pomoć Istarskom akademskom klubu na univerzitetu u Zagrebu. U prilogu je prepiska između Ministarstva prosvete i rektora o pomoći koje počinje od avgusta 1930. do 1. II 1938, kada je po naredbi predsednika Ministarskog saveta obustavljena.

Fond Ministarstva unutrašnjih poslova

U ovom fondu nalazi se neznatan broj dokumenata koji govore o Istri. Gradja ovog fonda je dostupna istraživačima iako je u toku rad na njenom sredjivanju i inventarisanju.

1. U godini 1921. postoje dva telegrama Narodnog vijeća iz Bakra u kojem se izveštava ovo Ministarstvo o prilikama na graničnom područ-

ju Rijeke i okupiranog područja. Mnogo je begunaca, te se traži pomoć i mesto gde da se upute.

2. 1924. godine veliki župan Ljubljanske oblasti šalje izreske slovenskih listova (Narodni dnevnik, Slovenac i Jutro) koji se odnose na parlamentarne izbore u Italiji iz 1924. na postupak tamošnjih vlasti prema našim sunarodnjacima za vreme izbora.

Postoje takodje i isečci iz lista Slovenski narod u jednom od njih, takodje iz 1924. govori se o poseti predstavnika jugoslavenskih manjina u Italiji vladi u Rimu i to dra Engelberta Besednjaka i Josipa Wilfana. Kod posete ministru prosvete Casatiju interesovali su se o školskoj reformi bivšeg ministra Giovaniya Gentile, po kojoj je određeno potpuno poitalijančenje osnovnih škola. Dobili su odgovor da će se reforma sprovesti u delo jer Italija i ima nameru da ih asimilira.

3. Komandant Dravske divizijske oblasti u Ljubljani upućuje dopis u kojem upozorava na priloženi broj 23 »Manjinskog presbiroa« iz 1926. i na članak »Pitanje državljanstva« u kojem se ističe loš postupak i podmitljivost vlasti KJ prema našim ljudima kad traže državljanstvo, dok drugi članci govore o teškim uslovima života naših učitelja u Julijskoj krajini i o pritisku fašista na zadružno gospodarstvo. Dopis potiče iz 1927.

4. 1929. godine veliki župan — Ljubljana upućuje izvještaj o zabrani lista »Manjinski presbiro« iz 1929. zbog članka »Borba protiv naše štampane reči u Italiji« i »Fašistička štampa nema hrabrosti da javlja o zabrani svih naših listova i revija u Italiji«. Kao uzrok zabrane uzima se sadržina članka koja bi mogla ugroziti javni red i mir.

5. Iz početka 1941. godine postoji oko 50 molbi za prijem jugoslavenskog državljanstva podnesenih od strane istarskih izbeglica sa mestom boravka u Beogradu. Uz njih postoje molbe za oslobodjenje od taksa, razna svedočanstva i uverenja kao: krštenice, podaci iz kartoteke opšte policije o istarskim izbeglicama, uverenja o visini poreza, diplome o stručnom obrazovanju i uverenja o »jugoslavenskoj narodnosti i nacionalnoj ispravnosti« koja je izdavao Savez jugoslavenskih emigrantskih udruženja.

Fond Narodne skupštine KJ — 72

U ovom fondu nisu nadjena dokumenta koja bi se odnosila na Istru izuzev jednog. Inače se sasvim uzgredno spominje u skupštinskim debatama i interpelacijama u vezi sa sklapanjem mirovnih ugovora sa Italijom.

Fascikla — 70, arhivska jedinica — 273

Odbor vojnih oškodvancev iz Primorske, Goriške in Istre ter Koroške šalje »spomenicu« i pretstavku preku Kraljevske banske uprave Dravske banovine u kojoj se žali na nerešeno pitanje dobijanja ratne odštete počinjene za vreme I svetskog rata nad imovinom i domovima 11000 vojnih begunaca hrvatske i slovenske narodnosti. Dokument potiče iz 1938.

U ovom fondu nalazi se nešto više dokumenata koji se odnosi na istarske izbeglice i njihova društva u KJ kao i obaveštenja o Istranima pod Italijom. Fond je sredjen i inventarisan te dostupan istraživačima. Fascikla — 1, arhivska jedinica — 1

Fond Dvora — 74

1. Ministarstvo inostranih poslova dostavlja Kraljevskoj kancelariji obaveštenje Generalnog konzula KJ iz Trsta o pomilovanju dra Kralja, vodje slovenskog katoličkog pokreta u Gorici, o izgledima da bude oslobođen i dr Sardoč iz Trsta kao i još neki Slovenci. Takodje izveštava o konfinaciji Ivana Starog i Ante Gerbeca. Prvi da je pomagao siromašnim Istranima nalaženje posla, dok je drugi bio tajnik »Edinosti« i samo čekao pasoš za preseljenje u KJ. Izvještaj potiče iz 1929.

2. 15 dokumenata iz 1922, 1926, 1934. i 1935. a odnose se na molbe istarskih izbeglica za dobijanje novčane pomoći, službe, ratne oštete i urgencije za dobijanje državljanstva. Skoro u svim molbama molioći ističu svoja jugoslavenska osećanja.

3. Iz 1936. i 1937. postoje 13 dokumenata raznih udruženja počevši od organizacije jugoslavenskih emigranata iz Julijske krajine (Gortan Bazovica iz Sarajeva, Orjem iz Novog Sada, Banja Luke i Kočevja) pa do raznih prosvetnih i kulturnih, udruženja ratnih dobrovoljaca i sl. iz svih krajeva naše zemlje u kojima upozoravaju, s obzirom na skorašnju posetu Milana Stojadinovića Rimu, na rešenje statusa naših naroda koji žive pod Italijom potlačeni kulturno-ekonomski i politički te traže da se zaštite njihova prava na način kako ih uživa italijanska manjina u Dalmaciji. Takodje upozoravaju na zločine počinjene nad istarskim ljudima — Vladimir Gortan, Ferdo Bidovec, Franjo Marušić, Zvonimir Miloš i Vjekoslav Valenčić.

U istom tonu upućena je rezolucija knezu namesniku Pavlu od strane Akademске sekcije udruženja »Istra, Trst, Gorica« na Beogradskom univerzitetu u zajednici sa svim ostalim političkim grupacijama studenata istog univerziteta. U njoj se kaže da se ne može ići na zbližavanje sa Italijom dok više od pola miliona našeg življa nema nikakvih prava i gine po zatvorima i konfinacijama.

Fascikla — 190, arhivska jedinica — 259

1. Referat o ratnoj šteti Primoraca, bez naznake autora i godine spojen sa predstavkom odbora ratnih oštećenika sa sedištem u Mariboru iz 1929. U predstavnici se zahteva rešenje pitanja ratne štete za teritoriju Julijske krajine na način kako je to rešeno za Srbiju i Crnu Goru što bi iz političkih razloga povoljno delovalo na stanovništvo zapadnih delova naše zemlje koje je ratom oštećeno.

2. Pismo Mihe Kreka decembra 1937, ministra bez portfelja, ministru Dvora Milanu Antiću »o događaju koji karakteriše shvatanje jugoslavensko-italijanskih odnosa sa strane fašističkih vlasti u Julijskoj krajini«. Govori o postupku žandarmerije prema slovenačkom svešteniku

u Lindaru kod Pazina: kod saslušanja je uz pretnje zahtevalo od njega da službu u crkvi i veronauku umesto na hrvatskom drži na italijanskom. Ovaj događaj pada baš u vreme posete doktora Stojadinovića Italiji.

Fond Milana Stojadinovića — 37

Fascikla — 15

1. Pismo Lazara Markovića iz 1937. pomoćniku ministra spoljnih poslova KJ Ivi Andriću u kojem upozorava, pred polazak Stojadinovića u Rim, na neravnopravan položaj jugoslavenskih manjina u Julijskoj krajini. Traži da Italija sprovede u delo deo italijansko-jugoslavenskog ugovora iz 1937. koji se odnosi na položaj hrvatske i slovenačke manjine.

2. Pismo Jovana Jovanovića (Pižona) iz 1937. knezu Pavlu u kojem takodje upozorava na daljnu italijanizaciju slavenskih imena i prinudnu kolonizaciju Italijana u Julijskoj krajini, te traži da Italija mora izvršiti data obećanja.

Fond Centralnog presbiroa — 38

U ovom fondu nalazi se preko 1 dm gradje, tj. isečaka iz novina na temu odnosa (političkih, privrednih i kulturnih) Jugoslavije prema Italiji i u sklopu toga izdvojene tematske grupe kao: Verske prilike jugoslavenskih manjina u Julijskoj krajini, Fašistička organizacija Julijske krajine, Italijanska iredenta, Istarske izbeglice — proterivanje, smeštaj i pomoć, Prosvetna politika Italije u Julijskoj krajini, Proces Vladimiru Gortanu i odjek presude kod nas i u svetu.

Isecci su većim delom uzeti iz italijanske štampe (Vedeta d'Italia — Rijeka, Piccolo della sera — Trst, Corriere Istriano — Pula, Il Littorio Dalmatico — Zadar i dr.), zatim štampe KJ (Obzor, Novo doba, Slovenec, Slovenski narod, Istra i dr.) i ostalih evropskih zemalja. Gradja datira 1929—1940. a nalazi se u paketima od br. 297—318. Pouzdano se zna da postoje i izveštaji dopisnika Presbiroa koji govore o situaciji u Istri, ali budući sva gradja ovog fonda nije sredjena nismo u mogućnosti da je prezentiramo.

R a z n o

U ovoj grupi nalazi se oko 1500 originalnih dekreta o italijanizaciji slavenskih prezimena u Istri iz 1928—1929, izdani od strane prefekta pokrajine Istre u Puli. Budući nisu naše provenijencije spremni samo da ih ustupimo.

Pretpostavljamo da se i u ostalim fondovima arhiva Jugoslavije nalazi, iako u malim količinama, gradja o Istri što će se u toku sredjivanja detaljnije utvrditi.